

دوكتور جواد هيئت:

تورک ديللر نين يئنى تصنيفى

noitacifissalC

تاريخده تورک ديللر نين تصنيفى ايلک دفعه اولاراق ۱۰۷۲ م.ده کاشغرلى محمود طرفيندن آپاريلميشدير. کاشغرلى محمود عربجه يازديغى (ديوان لغات الترتک) تورک ائللرى و ديللر نينى تدقيق ائتديکدن سونرا اونلارى شرقى و غربى قروپلارا آييرميش و خاقانى، کاشغر و ياغما، آرقو، توخسى و اوغور ديل - لهجه لر نينى ده غربى قروپدا يئرلشديرميشدير.

کاشغرلى محمود تورک ائللر نينى (قؤملر نينى) يئرلر نينه گؤره بئله تقسيم و ايضاح ائدير:

۱ - پئچه نکلر بيزانس اولکه سينه ان ياخين اولان تورکلر دير. (ان غربده)

۲ - قپچاق، اوغوز، يئمک، باشقيرد، باسميل، قاي، ياباقو، تاتار، قيرغيز (قيرغيزلار چين اولکه سينه ياخين دير) (باتيدان دوغويا).

۳ - چيگيل، توخسى، ياغما، اغراق، چاروک، چومول، اوغور، تانقوت و ختاي قوزئيدن گونئيه دوغرو يئرلشميشلر.

تاوقاچلار چينين گونئينده ياشارلار.

ديوان لغات الترتک عربلره تورک ديل نينى اويرتمک اوچون يازيلميش و کاشغرلى محمود بو کيتابدا ۲۰ موختليف تورک ائللر نين يئرلرى و خصوصيتلر نينى يازديقدان سونرا اونلار نين ديل اؤز ليلکلر نينى ايضاح ائدير و اونلارى بئله بؤلومله يير:

۱ - ان دوزگون و آیدین تورکجه او تورکلره مخصوصدور کی، آنجاق بیر دیل بیلیرلر و باشقاخقلرله قاریشمامیشلار (ایرانلیلار و سایره).

۲ - اوغوز لهجه سی چیلخا دئیل و آرالاریندا موختلیف آغیزلاری واردیر.

۳ - اوغوز، قیپچاق، قیرغیز، توخسی، یاغما، چیگیل، اغراق و چاروق چیلخادیر. اونلار بیر لهجه ایله دانشیرلار، قیپچاق دیلی نین بیر قولو اولان یتمک و باشقیردا دا یوخاریدا سایدیقلا ریمیزایا خیندیر.

۴ - پیچهنک، بوئغار و سووار دیل لری ده تورکجه دیر. آنجاق بیر چوخ سؤزلری دیشیلیمیشدیر.

ان آسان تورکجه اوغوزلارین دیلی دیر و ان دوزگون لهجه ده توخسی و یاغمالارینکی دیر. ان فصیح و اینجه لری ده خاقانی تورکجه سی دیر کی، شاهزاده لرین و اونلارا تابع اولانلارین دیلی دیر.

کاشغرلییه گوره تورک دیل و لهجه لری آراسیندا فرق داها چوخ فونئملرده دیر، بعضی سسلر لهجه یه گوره دیشیر یوخسا کلمه لرده فرقلی لیک چوخ آزدیر. مثلاً:

خاقانی لهجه سینده «ی» ایله باشلانان سؤزلر اوغوز و قیپچاق لهجه لرینده «ی» حذف اولور و کلمه «ای = i» ایله باشلاییر. مثلاً: بیلان • ایلان، ییل • ایل.

بعضاً بو «ی» «ج» سسینه چئوریلیر (قیپچاق: یول • جول).

آرقو لهجه سینده «ی» کلمه لرین اورتا و سونوندا «ن» یا چئوریلیر. مثلاً: قوی • قون (قویون).

اوغوز، قیپچاق و سووار لهجه لرینده کلمه لرین باشیندا گلن «م» سسی «ب» یه چئوریلیمیشدیر. مثلاً: من • بن.

خاقانی لهجه سینده کلمه لرین باشیندا گلن «ت» اوغوز و اونلارا یاخین ائلرده «د» یا چئوریلیمیشدیر.

مثلاً: تهوه • دوه. بعضاً ده د • ت اولموشدور. مثلاً: بوگده • بوکته (خنجر).

خاقانی تورکجه سینده کی «ذ» اوغوز لهجه سینده «ی» اولموش: آذاق • آباق.

خاقانی تورکجه سینده یئر و زامان آدلاری نین سونوندا گلن «غ، ق» اوغوز لهجه سینده «آ» اولموشدور.

مثلاً: بارقو ییر • باراسی یئر (واریلاجاق یئر) و توراقو اوغور • دوراسی اوغور (دوراجاق زامان).

خاقانی تورکجه سینده ایسم و فعللرین اورتاسیندا کی «غ» اوغوز - قیپچاق لهجه لرینده حذف اولور.

مثلاً: تامغاق • تاماق (داماق) و یا اورقان • ووران.

خاقانی تورکجه سینده کی «ب» اوغوز تورکجه سینده «و» اولور. مثلاً: ائب • ائو و یا بارماق • وارماق.

کاشغری محمود تورک دیل - لهجه لری نین فرقلرینی قیسا جا ایضاح ائتدیکن سونرا خاقانی تورکجه سی و اوغوز تورکجه سینی داها تفصیلاتلی شکیلده ایضاح ائدیر.

۱۹ - جو عصر دن بری آروپا آراشدیرماجیلاری تورک دیل لری ساحه سینده یئنی تدقیقاتاباشلا یاراق یئنی تصنیفلر تکلیف ائتمیشلر. بو چئشیدلی تصنیفلرده تورک ائللری، جوغرافی، تاریخی و دیل خصوصیتلری موختلیف درجه ده نظرده توتولموشدور. بو ساحه ده ویلهلم رادولف، سامویلوویچ، مالوف، باسکاکوف، پوپ، جئرار کلوزئن، رشید رحمتی آرات، فرهادزینالوف و گئرهارد دورفترین تصنیفلرینی ذیکر ائتمک لازیمدیر.

بو تصنیفلرده مؤلیفلر قدیم تورک دیلی (گؤک تورک، قدیم اویغور) ایله چاغداش تورک دیلرینی عئینی قروپلاردا یئرلشدیرمگه چالیشمیشلار و بو دا بو تصنیفلرده بعضی چاتمازلیغا ونوقسانلارین ظهورونا سبب اولموشدور. بوندان باشقا مؤلیفلرین تصنیفلرینده فونئتیکی (سس) اؤزلیکلر تام معناسیله نظرده توتولمامیشدیر. بورادا رحمتی آرات، پوپ و دورفترین تصنیفلرینی قیسا جا ایضاح ائتدیکن سونرا پروفئسور طلعت تکین یئنی تصنیفیندن بحث ائده جه بییک

رشید رحمتی آراتین تصنیفی:

رحمتی آرات تورک دیل لرینی تصنیف ائدرکن داها چوخ دیل خصوصیتلرینی نظرده توتوموش یعنی فونئتیکی بیر تصنیف آپارمیش و بو خصوصدا بیرینجی نؤبه ده سؤزلرده کی فونئم خصوصیتلرینی و بیر حودودا قدر ده شکیلچیلری و اوچونجو نؤبه ده سؤزلری نظرده توتوموشدور. بو خصوصیتلری نظرده آلاق اؤنجه چوواش و یاقوت دیل لرینی دیگر تورک دیل لریندن آیرمیش و اونلاری بیرر دیل کیمی تدقیق ائتمیشدیر. چونکو بو دیل لر دیگر تورک لر طرفیندن آنلاشیلما ماقدادیر.

بو ایکی دیلده سؤزلرین باشیندا «ی» فونئمی یئرینه «س» واردیر. چوواش دیلینده «ز» فونئمی عوضینه «ر» و «ش» یئرینه «ل» موجوددور. یاقوت دیلینده «ز» و «ش» فونئمی یئرینه عوموماً «س» سسی

واردىر. دئمەلى تورك دىللىرى نىن ايلك تصنىفيندە «ى»، «س» و ديگر دىل اۆزلىكلىرىنى نظردە توتاراق
ايكى قروپا آيىرمالىق:

۱ - «ى» قروپو: تورك دىل و يا شيوەلىرى.

۲ - «س» قروپو: چوواش و ياقوت دىللىرى.

۱ - «ى» قروپو تورك دىل و شيوەلىرىنى «د» فونئىمى نىن دورومونا گۆره بىر نئچە قروپا آيىرا بىلريك:
بىرىنجى قروپدا «د» فونئىمى قورونموشدور.

ايكىنجى قروپدا «د» فونئىمى «ز» فونئىمىنە چئوريلمىشىدور.

اوچونجو قروپدا «د» فونئىمى «ى» فونئىمىلە عوضلنمىشىدور (د•ى). بو قروپ بىر

شيوەلىرى اولوشدورماقدادير و (غ=g) فونئىمى نىن دورومو و دگىشمەلىرىنە گۆره يئنى قروپلار عملە
گتيرير.

تورك شيوەلىرىنى بىر قروپوندا تك هيچالى سۆزلرين سونوندا «غ» فونئىمى «و» فونئىمىنە چئوريلمىش،
باشقا قروپدا «غ» فونئىمى «ك» فونئىمىلە عوضلنمىشىدور. بئله ليكلە ارادا قالان ايكى تورك شيوەسىندە
تك هيچالى سۆزلرين سونونداكى «غ» قورونور و چوخ هيچالى سۆزلرين سونوندا حذف اولونور. بو
ايكى قروپون بىرىندە «غ» شكىلچيلردە حذف اولونور و «ت» كلمە نىن باشيندا «د» ايله عوضلەنير. بو
اۆزلىكلىرى نظردە توتاراق تورك لهجە و يا شيوەلىرىنى اوچ دىل و ياقروپا بۆلە بىلەريك:

۱ - چوواش دىلى: س، ل، ز اۆزلىكلىرىلە.

۲ - ياقوت دىلى: س، و، ت اۆزلىكلىرىلە.

۳ - ديگر تورك دىل شيوەلىرى: بو لهجە و يا شيوەلردە «ى» فونئىمى هر زامان قورونور،

يعنى ثابت قالير و شيوەلرە گۆره د، ز، غ، ت ديشيلير.

دئمەلى «ى» قروپو لهجە و يا شيوەلىرى آشاغيداكى قروپلارا آيريلير: بو قروپلارى بىر -

بىرىندن آيىرماق اوچون «ى» فونئىمىلە برابر بعضى آچار سۆزلردن (Key Words) ايستيفاده

اندىلمىشىدور: آداك (آياق)، تاغ (داغ)، تاغليغ (داغليق)، كالقان و يا كالغان (قالان) كىمى.

۱ - «د» شیوه‌لری قروپو: آداک، تاغ، تاغلیغ، کالغان خصوصیتلریله: سایان و یا توواتور کجه‌سی.

۲ - «ز» شیوه‌لری قروپو: آزاک، تاغ، تاغلیغ، کالقان خصوصیتلریله: آباکان یا خاکا ص تور کجه‌سی.

۳ - «و» و یا «تاو» شیوه‌لری قروپو: آیاک، تاو(داغ)، تاوولی(داغلیق)، کالغان: قوزئی - باتی قیپچاق شیوه‌لری کیمی.

۴ - تاغلی شیوه‌لری قروپو: آیاک، تاغ، تاغلی، کالغان: توْم، چوْلیم شیوه‌لری کیمی.

۵ - تاغلیک شیوه‌لری قروپو: آیاک، تاغ، تاغلیک، کالقان، خصوصیتلریله: شرق تور کجه‌سی (اویغور و اؤزبک).

۶ - داغلی شیوه قروپلاری: آیاک - آیاق (آذربایجان). داغ، داغلی، کالان(قالان)، خصوصیتلریله جنوب شیوه‌لری کیمی (اوغوز).

پروفئسور طلعت تکین (آنکارا)، آراتین تصنیفینه بو تنقیدلری آپارمیشدیر:

۱ - چوْواش و یا قوت لهجه یوخ بیر - بیریندن و دیگر تورک دیل - لهجه لریندن فرقلی دیل لر دیر.

۲ - چوْواش و یا قوت دیل لری تور کجه سؤزلرین باشیندا گلن «ی» باخیمیندان بیر - بیرینه یاخین

(ی چوواش دیلینده ش و یا قوت دیلینده س) اولدوغو حالدا باشقا فونتملرده بیر - بیریندن

فرقله نیرلر. مثلاً: (ر - زول - ش فونتملری): چوواش دیلی یئگانه دیل دیر کی، تور کجه نین «ز»

فونتمی اورادا «ر» و «ش» فونتمی «ل» تلفوظ ائدی لیر.

۳ - شیوه سؤزو دیگر تورک دیل لری اوچون ده اویغون بیر تثریم (اصطلاح) دئیل. چونکی شیوه

آکسان Accent دئمک دیر (تورکیه) و عئینی سؤزلرین تلفوظ فرقینی ایفاده ائدیر. مثلاً فارسجانی

تورک شتوه سیله دانیشماق (ایراندا بو مفهومو داها چوخ لهجه سؤزو ایله ایفاده ائدی لر).

۴ - تاو قروپو بیر چوخ دیل لری تمثیل ائدیر، آنجاق قیرغیز و آلتای تور کجه لری بو قروپا اویغون

دئیل. چونکی قیرغیز دیلی بیر «تو» (to اوزون o) دیلی و آلتای تور کجه سی ده «تو» (tu اوزون u)

تور کجه سیدیر.

۵ - «ز» قروپو (ایکینجی قروپ) نا عاید اولاراق یالیز آباکان یعنی خاکاس تورکجه سیندن بحث اتمیشدیر. حالبوکی چینین کانسو ایالتینده کی ساری اوغورلارین دیلی ده «ز» قروپونا عایدیر (azaq = آزاق = آزاک).

بشنزینگ Menges و Benzling و کلؤزئن G.Clausen ین تصنیفلی ده داها چوخ جوغرافی جهتی (قوزئی - گونئی، دوغو - باتی) نظرده توتان تقسیملردیر.

پوپ «Nicolas Poppe» - ون تصنیفی: پوپ حقلی اولاراق بو دیللی (چوواش = تورک) دیللی آدلاندیریر و تورک دیلرینی بئش قروپا آیریر:

۱ - یاقوت دیلی (آتاخ، آیاق یئرینه، تیا، تاغ یئرینه و = ای، ایغ یئرینه)
 ۲ - توؤوا - خاکاس یا آباکان دیللی: (آداق، اداک، آیاق یئرینه (توؤوا اوچون) و آذاک (خاکاس اوچون) تاغ، ایغ).

۳ - قیپچاق دیللی (آیاک، تاو • توؤ، = ای)

۴ - چاغاتای (جیغاتای) (آیاق، تاغ، ایق)

۵ - تورکمن دیللی (آیاک، داغ، i = ای)

پوپ قیپچاق قروپونا دؤرد قروپا آیریر:

۱ - کارای، کاراچای - بالکار و کوموک (قوموق) (آغ، آو ag aw)

۲ - تاتار و باشقیر (آغ • آو، او • او، او • او، او • او، او، فتحه آو ای • i و ای = e).

۳ - نوقای، کازاخ، کاراکالپاک (قاراقالپاق) دیللی: چ • ش، ش • س.

۴ - قیرغیز و آلتای دیللی: ثانوی اوزون سسلیر، دوقلانماغا میلی دیر و منفی «م» شکیلچیسینی «پ» و «ب» ایله عوضلنمه سی واردیر.

پوپون تصنیفینی طلعت تکین آشاغیداکی شکیلده تنقید ائدیر:

- ۱ - «د» قروپونا عاید اولان تووا دیلینی (آداک) «ز» قروپوندان اولان خاکاس دیلیله بیر قروپاقویماق (آزاک) دوزگون دئییلدیر.
- ۲ - تاو، توؤ اؤزلیکلری قیپچاق قروپونی تمثیل ائتمک اوچون کافی دئییل. هم ده چاشیردیجی اولا بیلر. چونکی آغ مورفئمی بو قروپدا اوچ آیری شکل آلا بیلر. تاغ • تا و، توؤ و توؤ.
- ۳ - بو تصنیفده ساری اوغور و سالار دیلریندن بحث ائدیلمه میشدیر.

دورفترین G.Doerfer تصنیفی:

دورفتر خلج تورکجه سینی یئیندن کشف و تدقیق ائتدیگدن سونرا بو قناعته گلدی کی، خلج تورکجه سی سانیلدیگی کیمی آذربایجان تورکجه سی نین بیر لهجه سی اولماییب بلکه چوخ قدیم و مستقیل بیر دیل دیر. خلج تورکجه سی نین قدیم (آرکاییک) خصوصیتلریندن بیری تووا دیلینده اولدوغو کیمی «ی» یئرینه «د» فونئمی نین قالماسی (هاداق، آیاق یئرینه) و بیرده سسلیرله باشلانان سؤزلرین باشیندا سیستمتاتیک شکیلده $h = \bullet$ سسی نین قالماسادیر: هاداق، هادور (آییر یئرینه). خلج دیلینده اوزون فونئملر ده قالمیشدیر.

دورفتر خلج دیلینی مستقیل بیر تورک دیلی کیمی قبول ائدیر و بونا علاوه اولاراق تورک دیلرینی آلتی قروپا آییریر:

- ۱ - اوغوز (تورکیه، آذربایجان، تورکمن و خوراسان تورکجه لری).
- ۲ - قیپچاق (قازان، تاتار، قازاخ) تورکجه لری.
- ۳ - اوغور (اؤزبک، یئنی اوغور) تورکجه لری.
- ۴ - گونئی سبیری (آلتای، توؤا) تورکجه لری.
- ۵ - یاقوت دیلی.
- ۶ - چوواش دیلی.

پروفئسور طلعت تکین ایندییه قدر آپاریلان تصنیفلرده کی چاتمازلیقلاری نظره آلاق
فوننتیک خصوصیتلره اساسلانان یئنی بیر تصنیف تکلیف ائتمیشدیر. بوردا اونون تصنیفی
تفصیلاتیله نقل ائده جگیک.

طلعت تکین ین تصنیفی:

ایندییه قدر تورک دیللی نین تصنیفینده ایشله ن فوننتیک خصوصیتلردن آنجاق دوردو
ایشلک (فونکسیونئل) اولموشدور. بو فوننتیک خصوصیتلر بونلاردان عبارتدیر:
۱- «ر» ایله «ز» و «ل» ایله «ش» نین عوضلنمه سی. مثلاً چوواش دیلینده «ز»، «ر» ایله و «ش»، «ل»
ایله عوضلنیر: تاخار = دو قوز، خئل = قیش....

۲- «ی» ایله «د» نین عوضلنمه سی. مثلاً: آداق = آیاق. تووا دیلینده اولدوغو کیمی.

۳- آغ سس قروپو و یا مورفئمی نین چوخ هیجالی سؤزلرده ظوهورو. مثلاً: تاغ = داغ.

۴- ایغ = g سس قروپو و یا مورفئمی نین چوخ هیجالی سؤزلرده ظوهورو. مثلاً: تاغلیغ
= داغلیق.

بوگون بو دورد خصوصیت تورک دیللی نین بیر - بیریندن آیرماغا کافی گلمیر. مثلن
سالاردیلینی یئنی او یغور و او یغور قروپوندان آیرماق اوچون بشینجی بیر فوننتیک
خصوصیته احتیاج واردیر. چونکی سالار دیلی «تاغلی» دیلی اولوب یئنی او یغور (تاغلیق) و
اوغوز دیللی (داغلی) فوننتیک خصوصیتلره مالیکدیر. بو فوننتیک خصوصیت سؤزلرین
باشیندا گلن «ت» اولایبیر.

۶- آلتینجی فوننتیک خصوصیت ده سؤزلرین باشیندا سیستئماتیک شکیلده گلن

«ه» (h) اولمالیدیر. بو خصوصیت خلیج تورکجه سینی دیگر تورک دیللی نین آیریر.

دئمه لی بو گونکو چوواش - تورک دیللی نین تصنیفی اوچون آشاغیداکی فوننتیک اؤزلیکلری نظرده
توتماق لازیمدیر:

- ۱ - «ر» ايله «ز» و «ل» ايله «ش» عوضلنمەسى: چوواش ديلينده اولدوغو كيمى.
- ۲ - خلىج ديلينده اولدوغو كيمى سسليرله باشلانان سۆزلرين باشيندا «ه» سسى نين قالماسى: هاداڪ (باشقا تورك ديللرينده: آداڪ، آزاڪ، آياڪ يا آياق).
- ۳ - قديم توركجهده اولدوغو كيمى «د» سسى نين قالماسى: آداڪ، آياڪ يئرینه.
- ۴ - ايغ سس قروپو و يا مورفئى نين چوخ هيچالى كلمه لرين سونوندا قالماسى: مثلاً: تاغليغ كيمى.
- ۵ - آغ مورفئى نين تك هيچالى سۆزلرده ظوهور و. مثلاً: تاغ.
- ۶ - «ت» فونئى نين سۆزلرين باشيندا قالماسى. مثلاً: تاغلى، داغلى يئرینه.

دئمهلى بيز اكر ان اسكى فونئىك خصوصيتلىرى ساييلان ر، ز، ل، ش فونئملرين نظرده توتارساق تورك ديللرينى ائشيت (مساوى) اولمايان ايكى قروپا آيرا بيلريك:

- ۱ - ر، ل قروپو يا چوواش دىلى.
- ۲ - ز، ش قروپو و يا ديگر تورك ديللىرى قروپو.
- ز، ش قروپونو دا اسكيدن قالما ه • فونئى نين سۆزلرين اولينده قاليب - قالماماغىنى نظرده توتاراق ايكى قروپا آيرا بيلريك:
- ۱ - ه • و يا هاداڪ قروپو و يا خلىج توركجهسى،
- ۲ - ديگر تورك ديللىرى قروپو و يا آداق، آتاخ، آزاخ، آياق و يا آياڪ قروپو.
- ه • سيز تورك ديللرينى تصنيف ائتمك اوچون ۳ - جو فونئىك خصوصىرى يعنى «د» فونئى نين سۆزلرين اورتاسيندا و يا سونوندا قالماسىنى و يا دگيشمه سىنى نظرده توتارساق دورد چئشيدقروپ قارشيميزا چيخاجاق:
- ۱ - ت و يا آتاخ قروپو: (ياقوت دىلى)
- ۲ - د و يا آداق قروپو: (تووا و كاراقاس ديللىرى)
- ۳ - ز و يا آزاخ، آزاق قروپو: (خاكاس، سارى اويغور و سايره)
- ۴ - ي و آياق قروپو: (قالان تورك ديللىرى)

آياك قروپو تورك ديللري ده دوردونجو فونئتيك خصوصيتي (ايغ) نظرده توتاراق بئش قروپا آيريلير:

۱ - ايغ قروپو (قوزئي آلتاي لهجه سي و س)

۲ - او (u) قروپو (ادبي آلتاي ديلي)

۳ - او (o) اوزون او (قروپو (قيرغيز ديلي): تولو = داغلي.

۴ - ايق قروپو (اؤزبك و يئني اويغور ديللري)

۵ - اي () قروپو

بئشينجي فونئتيك خصوصيتي نظرده توتارساق اي قروپو دا ايكي قروپا آيريلير:

۱ - او (aw) قروپو (قپچاق ديللري)

۲ - آغ قروپو.

نهايت آلتينجي فونئتيك خصوصيتي «ت» نظرده توتارساق آغ قروپو ديللريني ده ايكيه آيرابيليريك:

۱ - تاغلي قروپو (سالار توركجه سي)

۲ - داغلي قروپو (اوغوز - توركمن قروپو).

بو شكيلده چوواش - تورك ديللريني آلتاي فونئتيك خصوصيتلري نظرده توتاراق ايكي قروپا آيريمش اولوروق. بو خصوصيتلر ر، ز، ل، ش، ت، ه • فونئملري و هاداق - آداق (آياق) و تاغليغ كيمي آچار سؤزلردير. (Keywords)

۱ - «ر» و «ل» قروپو: چوواش ادبي ديلي.

۲ - هاداق قروپو: خليج ديلي.

۳ - آتاخ قروپو: ياقوت ادبي ديلي، دولقان.

۴ - آداق قروپو: تووا ادبي ديلي و كاراقاس (Karagas) ديلي.

۵ - آزاخ / آزاغ قروپو: خاكاس ادبي ديلي، اورتا چوليم، مراس و يوخاري توم لهجه لري و ساري اويغور.

- ۶ - تاغلیغ قروپو: قوزئی آلتای لهجه لری و آلتای (توبا، کومانلی، چالکادو)، آشاغی چولیم، ک ندوم و آشاغی توّم لهجه لری.
- ۷ - تولو قروپو: آلتای ادبی دیلی.
- ۸ - تولو قروپو: قیرغیز ادبی دیلی.
- ۹ - تاغلیق قروپو: اؤزبک، یئنی اویغور ادبی دیللی.
- ۱۰ - تاوولی قروپو (Tawli): قیپچاق، تاتار، باشقیر، قازاخ، قاراقالپاق، نوقای، کوموک، کاراچای - بالکر، کارای و کاراییم، کیریم تاتار (ادبی)، بارابا تاتارلارین لهجه سی - خوارزم - قیپچاق اؤزبک لهجه لری.
- ۱۱ - تاغلی قروپو: سالار دیلی.
- ۱۲ - داغلی قروپو: تورکیه تورکجه سی، قاقاووز تورکجه سی، آذربایجان تورکجه سی، قاشقای، اینانلو، کرکوک، اربیل لهجه لری، تورکمن ادبی دیلی، تورکمن، خوراسان، اؤزبک خوارزم - اوغوز لهجه لری.
- بورادا گوردوگوموز کیمی ۵، ۹، ۱۰، و ۱۲- جی قروپلاردا بیر چوخ دیل و لهجه واردیر. بو دوردقروپو علاوه فونئتیکی خصوصیتلرله داها کیچیک قروپلارا و دیلله آیرابیلریک. مثلاً:
- ۵ - جی قروپداکی دیل و لهجه لری بئله بؤلله بیلریک:
- ۱ - سؤزلرین باشینداکی «ی» فونئمینه گوره،
- ۲ - سؤزلرین اورتاسینداکی «ش» سسینه گوره.
- بورادا یاشیل سؤزونو آچار کیمی نظرده توتارساق آشاغیداکی اوچ کیچیک قروپ قارشیمیزاچینار:
- ۱ - چازیل قروپو: خاکاس ادبی دیلی.
- ۲ - چاژیل قروپو: اورتا چولیم، مراس و یوخاری توّم لهجه لری.
- ۳ - یاشیل قروپو: ساری اویغور.
- ۹ - جی قروپ: بو قروپو تشکیل ائدن اؤزبک و یئنی اویغور دیللی بیر- بیریندن چوخ خصوصیتلرله آیریلیرلار:

- ۱ - اۋزبک ديلينده $a = \text{ا}$ سسى نين دوداقلاشماسى مئىلى (a ao,o)
- ۲ - يئنى اويغور ديلينده كى سۈزلرين اورتا هيچالاريندا $a = \text{ا}$ فونئى نين Reduction حادىتهسى، ميثال: اۋزبک دىلى: اوغيز، اوغير، بيروق (ايراق = آزوق) • اوچيق • (آچيق)، اوريق • (آرىق)، اتىك • (چكمه، پوتون). يئنى اويغور: اغيز، اغير، ژيراق • (ايراق)، اوچوق، اوژوق، اۋتوك. اۋزبک: تمير، تشىك • (دئشىك). يئنى اويغور: تۈمور، تۈشوك.
- ۱ - بيرىنجى هيچاداكى او (o) فونئىنه گۈره.
- ۲ - ش فونئىنه گۈره.
- بورادا آچار سۈزو اولاراق قوش (قوشماق، قوشا، بير، برابر)، قوشماق فعلينى نظرده توتساق آشاغيداكى اوچ كيچىك قروپ قارشىمىزا چىخار:
- ۱ - قوش قروپو: تاتار و باشكىر دىللىرى.
- ۲ - قوش قروپو: كازاخ، قارا قالماق، نوقاي دىللىرى و كارايى، و خلىج Halic لهجهسى.
- ۳ - قوش قروپو: قاراچاي - بالكار، كوموك (دىللىرى)، كارايىم تروكو لهجهسى، بارابا تاتار لهجهسى، كيرىم تاتار، خوارزم - قىپچاق اۋزبک لهجهسى.
- تاتار و باشقىر دىللىرى بير چوخ فونئىك خصوصىتلرله بير - بيرىندن آيرىلىرلار.
- ۱ - سۈزلرين و شكىلچىلرين باشىنداكى س فونئى تاتار ديلينده قورونموش لاکين باشقىر ديلينده $h \cdot o$ ايله عوضلنمىشدىر:
- تاتارجا: سارى، سول (سول)، بولسا (اولسا)
- باشقىرجا: هارى، هول (سول)، هولسا (اولسا).
- ۲ - «چ» فونئى تاتار ديلينده قورونموش لاکين باشقىر ديلينده «س» فونئىنه چئوريلمىشدىر.
- تاتارجا: چاپ (چاپماق، قچماق)، چالغى (اوراق)، اوچين (اوچون)
- باشقىرجا: ساپ (چاپماق، قچماق)، سالغى (اوراق)، اۋسون (اوچون).
- ۳ - «ز» فونئى سۈزلرين اورتا و سونوندا تاتارجا قورونموش آما باشقىرجا (d = the) يه چئوريلمىشدىر:
- تاتارجا: سوز (سۈز)، بوز (بۈز)، سىزىق ۹ جىزىخ).
- باشقىرجا: هوذ (سۈز)، بوذ (بۈز)، هيذىق (جىزىخ)

۴ - س فونئى سۆزلىرىن اورتا و سونوندا تاتارجادا قورونموش لاکين باشقىر جادا حذف اولونموش.

تاتارجا: ساسى (پيس قوخولو)، ياسى (ياسى)

باشقىر جا: هائى (هاى، ياهى، يائى؟)

۵ - باشقىر ديلينده دودا قلاشماغا مئيل واردير. مثلاً:

تاتارجا: يولديز (اولدوز)، يۇرىي (يۇرىي)، يۇرو (يۇرىمک).

باشقىر جا: يوندوڭ (اولدوز)، يۇرۇي (يۇرىي)، يۇرۇو (يۇرىمک).

قوش قروپونو (Sub groupe) دا سۆزلىرىن باشينداكى «ى» فونئىنى نظردە توتارساق اوچ داها كىچىك قروپا و يا بۆلمە يە بۆلە بىليرىك: بورادا ياش (جاوان) سۆزو آچار كىمى ايشلە ديلير:

۱ - «خ» جاس بۆلمەسى: قازاخ دىلى

۲ - «ز» ژاس بۆلمەسى: قازاقلىق دىلى

۳ - ياس بۆلمەسى: نوڭاي دىلى و كارايم دىلى نين Halic لهجهسى.

قازاقلىق دىلى سووت حاكىمىتى دۇورنده ادبى ديله صاحب اولدوغو حالدا قازاخ دىلى نين بىر لهجهسى ساييلير.

قوش قروپونو (Sub groupe) (۱۰ - جو قروپدان) دا باشدا گلن «ب» (b) فونئىنه گۆره عومومى تورك ديللرينده بئش (۵) سۆزونو آچار سۆزو كىمى ايشلتسك ايكى بۆلمە يە آييرا بيليرىك. مثلاً: پش بۆلمەسى: بارابا تاتار لهجهسى.

بئش بۆلمەسى: كوموك، قاراچاي - بالكار و كارايم دىلى نين تروكى لهجهسى، كيرين تاتارجا، اؤزبىكجه نين خوارزم - قيوچاق لهجهسى.

بو شكىلده داها دا فونئىك خصوصيتلىرى نظردە توتارساق هامى تورك ديل و لهجه ليرىنى صينيفلانديرا بيليرىك.

۱۲ - جى قروپداكى ديل و لهجه لرى (اوغوز = داغلى) ده آشاغيداكى فونئم خصوصيتلرينه گۆره دۇرد كىچىك قروپا آييرا بيليرىك:

۱ - سۆزلىرىن باشيندا گلن «ق» (q) فونئىنه گۆره.

۲ - پروتو تورک اوزون سسلی لرین قالماسی و یا حذف اولماسینا گۆره.
پروتو تورک دۇروندن قالما (قَالَ) کال (k) سۇزونو آچار سۇز کیمی ایشلتسک آشاغیداکی
بۇلمه لر قارشیمیزا چیخار:

- ۱ - قَالَ بۇلمه سی kal- qal: اۇزبک دیلی نین خوارزم - اوغوز لهجه سی.
- ۲ - غَال بۇلمه سی gal: تورکمن ادبی دیلی، تورکمن دیلی نین تروخمن لهجه سی،
تورکمن دیلی نین خوراسان لهجه سی و یا خوراسان تورکجه سی.
- ۳ - قال بۇلمه سی qal: آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلی، قاشقای، ایناللو لهجه لری،
تبریز لهجه سی، کرکوک و ارییل لهجه لری، شرقی آنا دولو آذری لهجه سی.
- ۴ - کال بۇلمه سی: تورکیه تورکجه سی، قاقاووز ادبی تورکجه سی.
چوواش، خلیج و سالارجا حقینده بعضی قیدلر:

چوواش دیلی

چوواش دیلی نین خصوصیتلری یوخاریدا ایضاح ائتدیگیمیز کیمی بونلاردیر:
تآخار Taxxar (دوققوز)، خئل xel (قیش)، اورا (آیاق)، عموم تورک دیلرینده کی «ش» چوواشجادا «ل»
اولموشدور (ش ل).
بعضی یئرلرده «ش» قالمیشدیر. مثلاً خیش (قاشی) (موغولجا قالچی) شیپاش (یاپیش)، و
آرش (أروش، وورش).
چوواش دیلینده عموم تورک دیلرینده کی «ز» یه قارشى (ل،ش) اولماسی چوخ قدیم زامانا
(یعنی ایکى مین ایله قدر) عاید اولدوغو قبول ائدیلمیشدیر.

خلج دیلی:

خلج دیلینده پروفئسور دورفترین قئید ائتدیگی کیمی چوخ قدیم خصوصیتلر واردیر. مثلاً
سسلی فونئملرله باشلانان سۇزلرین باشیندا • فونئمی نین سیستمتاتیک شکیلده قالماسی کیمی (ه •
بعضی تورک دیلرینده آذربایجان تورکجه سینده اولدوغو کیمی تک - توک سۇزلرده قالمیشدیر).
مثلاً: هاریق (آریق)، هیرک (اورک، هورک). دورفتره گۆره خلج دیلینده کی (ه •) پروتوتورک

دیلده سۆزلرین باشیندا گلن (پ) دن نشأت ائتمیشدیر. پوپا گۆره بو ه • آلتای دؤورونده کی «پ» دن گلمیشدیر.

سالار دیلی:

سالار دیلی ایلك اؤنجه سامویلوویچ و کوروش طرفیندن قوزئی - دوغو تورک دیللی قروپونا عاید ائدیلمیش و تووا دیلیله بیر قروپدا یئرلشدیریلیمیشدیر. سونرا پوپ بو دیلین یئنی اویغور دیلینه چوخ یاخین اولدوغونو و قتی بو دیلین بیر لهجه سی ساییلدیغینی قئید ائتمیشدیر. دیگر قرفدن مآلوف Malov سالار دیلینی سامویلوویچ تصنیفینده کی تاغلی قروپو و یا قیپچاق - تورکمن قروپونون بیر لهجه سی سایمیشدیر.

بیر طرفدن ده تئنیشف Tenishev سالار دیلینی تدقیق ائتمیش و اونون قرامترینی یازمیش و بودیلی قیپچاقلاشمیش اوغوز لهجه سی کیمی قبول ائتمیشدیر. سالار دیلی چین - تبت نوفوذوآلتیندا قالمیشدیر.

طلعت تکین فیکرینه گۆره سالار دیلی اؤزبک دیلی نین خوارزم - قیپچاق لهجه قروپوندان بیر لهجه کیمی سایلا بیلمز. چونکی سالار دیلی (تاولی) دیل و یا لهجه سی دئییلدیر. سالار دیلی تاغلیق قروپوندان اولان یئنی اویغور دیلیله ده بیر قروپدا اولای بیلمز. چونکی سالار دیلی (تاغلی) دیلیدیر. سدالار دیلی (تاغلی) خصوصیتی اولان موستقیل بیر تورک دیلیدیر.

سالار دیلینی جیغاتای (چاغاتای)، قیپچاق و اوغوز قروپوندان آیران جهتلر بونلاردیر:

۱ - چوخ هیجالی کلمه لرین سونوندا کی ایغ، ایگ (ig,ig)، ای، ای (،)یه چئوریلیر:

تاغلیغ تاغلی، آچیق آژی (aji). ساریغ، ساری. اولوغ اولی، کوچلوگ کوشلی (گوجلو)، توکلوق توخلی (تویلو)، کیچیگ کیچی.

۲ - آغ مورفئمی نین قورونماسی: تاغ (داغ)، باغلا، یاغ، آغری.

۳ - «ن» فونئمی نین میلکی اوچونجو شخص ضمیرینده (عوضلیک) قورونماسی:

تآشیندا (آشیکینده)، ایشیندا (ایچینده)، یآنینا، ایلیندا (اؤننده)، سوسینتن (سویوندان).

۴ - اوزون سسلی لردن سونرا «ت»، «چ» سسلری نین قورونماسی: پوتاخ، بوداخ، توتاخ (دوداق).

اوتین (اودون)، آچیخ (آجیخماق، آجالماق)، اوچاخ، اوچیخ (اوجاق):

۵ - باشدا گلن «ت» فونئمی نین قورونماسی: تاغ (داغ)، توفوس (دوققوز)، تمور (دمیر)، تشوخ، تشوخ (دئشیک، دلیک)، توه (دوه).

بو گون یاقوت و چوواش دیلریندن باشقا ۲۶ تورک دیلی واردیر. بونلاردان ایگیرمییسی نین یازی و ادبی دیلی واردیر. بونلار بیر - بیرلرینه قارشی آز - چوخ آنلاشیلان دیلر دیر. بو دیلرین هر بیر موسقیل بیر دیل اولدوغو حالدا هامیسی دا بیر دیلین لهجه و شیوه لری ساییلرلار. بو دیلر آشاغیداکی شکیلده سیرالانا بیلر:

- ۱ - تورکیه تورکجه سی.
- ۲ - آذربایجان تورکجه سی.
- ۳ - تورکمن تورکجه سی.
- ۴ - کیریم تاتار تورکجه سی.
- ۵ - قاقاووز تورکجه سی.
- ۶ - قاراجای تورکجه سی.
- ۷ - بالکار تورکجه سی.
- ۸ - قوموق تورکجه سی (داغیستان).
- ۹ - نوقای تورکجه سی.
- ۱۰ - قازان تورکجه سی.
- ۱۱ - باشقیر و یا باشقیرد تورکجه سی.
- ۱۲ - قازاق و یا کازاخ تورکجه سی.
- ۱۳ - قارا قالیاق تورکجه سی.
- ۱۴ - قیرغیز تورکجه سی.
- ۱۵ - اوزبک تورکجه سی.
- ۱۶ - ینی اویغور تورکجه سی.
- ۱۷ - ساری اویغور تورکجه سی.

- ۱۸ - آلتای تورکجهسى (کالموک).
- ۱۹ - خاکاس و يا آباکان تورکجهسى.
- ۲۰ - تۇوا و يا سايان تورکجهسى.
- ۲۱ - شۇر تورکجهسى.
- ۲۲ - چوليم تورکجهسى.
- ۲۳ - بارابین تورکجهسى.
- ۲۴ - سالار تورکجهسى (کانسوجين).
- ۲۵ - تۇفا و يا قاراقاس تورکجهسى.
- ۲۶ - کاراييم تورکجهسى.

يوخاريدا ساىغديغيميز ۲۸ ديلدن سارى اويغور و سالار ديللريندن باشقا هاميسى اسكى سووئت خلقلرينين ديللريدير. چونكى اسكى سووئتلرده يوز ميندن چوخ آنادولو تورکو و اوچ يوز مينين اوستونده اويغور ياشايردى.